

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 930:94(497.473)"1941/1945"

Prejeto: 31. 1. 2012

Prispevek k problematiki raziskovanja revolucionarnega nasilja na Primorskem

RENATO PODBERSIČ

mag., zgodovinar

Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana

e-pošta: renato.podbersic@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Prispevek pregledno obravnava zgodovino pisje, namenjeno revolucionarnemu nasilju na (Severnem) Primorskem med drugo svetovno vojno. V kronološkem vrstnem redu nas vodi skozi poskus zgodovine raziskovanja te tematike, ki je resnično zaživela šele po demokratičnih spremembah v Slovenji, prvi prispevki s to tematiko pa so izšli v zamejstvu in med slovensko politično emigracijo. Vsekakor gre za del primorske zgodovine, ki še ni dovolj raziskan, značilno pa je, da so se s tem v preteklosti ukvarjali predusem »nezgodovinarji«.

KLJUČNE BESEDE: *komunistično nasilje, revolucija na Primorskem, žrtve druge svetovne vojne, zgodovino pisje, totalitarizmi*

ABSTRACT

CONTRIBUTIONS TO RESEARCH ON REVOLUTIONARY VIOLENCE IN PRIMORSKA

The article focuses on the historiography of revolutionary violence in (Northern) Primorska during the Second World War and includes a chronological review of the history of research on this topic. Papers on the subject had initially been published by Slovenian political emigrants abroad, but in Slovenia it was later democratic changes that literally revived the interest in such research. In any case, revolutionary violence in Primorska is a topic that has yet to be thoroughly researched and one that in the past was mostly approached by non-historians.

KEY WORDS: *communist violence, revolution in Primorska, victims of the Second World War, historiography, totalitarianism*

V zvezi s preučevanjem revolucionarnega nasilja na Slovenskem in tudi na Primorskem je potrebno izpostaviti, da so med drugo svetovno vojno na Slovenskem potekali hkrati okupacija, upor proti okupatorju, kolaboracija, revolucija in protirevolucija. V posameznih konkretnih oblikah nasilja se je lahko prepletalo hkrati več prej omenjenih dogajanj, zato je marsikdaj zelo težko razčleniti in ugotoviti natančno zvrst nasilja. Ko je šlo za revolucionarno nasilje, na primer preganjanje, aretacije in umore ideoloških nasprotnikov, najdemo med storilci široko in pisano združbo: posamezne partizanske enote, terence, vosovce oz. oznovce, pripadnike VDV in KNOJ ali posameznike, ki so si kar sami vzeli pravico do nastopanja v imenu partizanskega gibanja. Potrebno je tudi razlikovati med usmrtitvami brez sodbe partizanskih vojaških sodišč, saj je največkrat šlo za umore, in t. i. justifikacijami oz. usmrtitvami na podlagi sodb partizanskih vojaških sodišč, ki so sicer začela delovati sredi leta 1943.

Že na začetku moram posebej poudariti, da so bile razmere na Primorskem drugačne kot v preostali Sloveniji oz. predvojni Dravski banovini, tudi v pogledu na t. i. Ljubljansko pokrajino (Provincia di Lubiana), ki so jo zasedli in pozneje priključil Italijani ob začetku druge svetovne vojne. Primorska je bila namreč mednarodno priznana ozemlje Kraljevine Italije in oblasti nikoli niso dovolile, da bi tukaj delovale posebne neitalijanske vojaške formacije.

O začetkih komunistične revolucije na Primorskem lahko rečemo, da so bili primeri neposrednega revolucionarnega nasilja do pomladi 1943 redki. Primorci so partizansko delovanje do tedaj čutili bolj posredno, predvsem v obliki italijanskega maščevanja za izvedene partizanske akcije. Neposredno partijsko nasilje se je okrepilo sredi leta 1943, še zlasti po kapitulaciji Italije jeseni 1943. Zaostrila se je komunistična komponenta t. i. narodnoosvobodilnega gibanja, to pa je vodilo v vse večje revolucionarno nasilje tudi na (Severnem) Primorskem. Vrhunec je doseglo v jeseni leta 1943 in sredi leta 1944.

V geografskem smislu je prispevek usmerjen predvsem na širše goriško območje, ki ga danes velikokrat poimenujemo tudi Severna Primorska. Ta del slovenskega etničnega ozemlja, ki je bil po prvi svetovni vojni priključen Italiji, je pri tem zanimiv tako zaradi državnopravnega okvira, drugačnega kot v preostali Sloveniji, kot tudi zaradi posebnega zgodovinskega razvoja, na katerega sta vplivali fašistično preganjanje in raznarodovanje.

Politične in vojaške razmere na Primorskem so

bile za revolucijo specifične v primerjavi z razmerami v preostali Sloveniji, ker je zaradi dolgoletnega italijanskega fašističnega pritiska večina primorskega ljudstva partizansko gibanje sprejela kot izraz narodnih sanj o osvoboditvi. Skoraj edino moralno avtoriteto, zlasti na podeželju, so predstavljali primorska duhovščina in maloštevilni preostali izobraženci, saj se je večina znašla v emigraciji ali po fašističnih zaporih. Zato je bilo drugačno tudi delovanje partizanskega gibanja pod vodstvom komunistične partije na Primorskem. Predvsem pa se do kapitulacije Italije septembra 1943 tukaj niso pojavile oborožene protikomunistične enote, ki bi dejavno posegle v morebitno državljansko vojno.

Kar zadeva število žrtev komunistične revolucije na Primorskem med drugo svetovno vojno, je še prezgodaj govoriti o natančnih oziroma dokončnih številkah, vendar raziskave za zdaj kažejo, da jih je bilo na stotine. Grobišča so raztresena po celotni Primorski, na Goriškem pa je veliko žrtev pokopanih v (neoznačenih) grobovih v okolici Gorenje Trebuše, kjer je imela sedež OZNA za oblast IX. korpusa, in v okolici Renč pri Gorici, kjer so delovali organi VOS in OZNE za Goriško. Veliko žrtev pa leži tudi v Goriških brdih in v Vipavski dolini, zlasti med Velikimi Žabljami in Brjami ter v okolici vasi Stomaž.

O tem obdobju obstaja nekaj pričevanj, izmed storilcev pa je daleč največ zapisal in odkrito spregovoril pokojni Zdenko Zavadlav.¹ V ta kontekst lahko pogojno uvrstimo še spomine Ivana Žigona, ki je pisal o vpletenosti svojega sorodnika v umore pri Renčah septembra 1943.²

Še danes lahko slutimo, da sta bila molk in prikrivanje sorodnikom in prijateljem posameznikov, ki jih je partizanska stran pobila med drugo svetovno vojno na Slovenskem, tudi na Primorskem, zaukazan. Še vedno se jih drži obsodba na »partijski pekel«, to je odstranitev oziroma likvidacijo, ki ji je sledil še izbris iz javnega spomina. Tako rekoč ni kraja na Primorskem, kjer revolucije med drugo svetovno vojno sploh ni bilo in ki ne pozna takšnega ali drugačnega seznama žrtev komunistične revolucije.

¹ Zdenko Zavadlav (1924–2006), sin primorskih emigrantov na Štajerskem; leta 1942 se je pridružil VOS-u, od decembra 1943 do februarja 1944 je bil rajonski poverjenik okrajnega VOS-a Gorica, od februarja do maja 1944 referent OK VOS-a Gorica, od maja do julija 1944 član okrajnega obveščevalnega oddelka Gorica, od avgusta 1944 pri OZNI na Štajerskem. Glej predvsem njegovo delo: Zavadlav: *Partizani, obveščevalci, jetniki*.

² Žigon: *Življenjski izjavi*, str. 74.

Zdenko Zavavlav (1924–2006), pomemben član VOS na Goriškem in eden redkih, ki je po vojni spregovoril o revolucionarnem nasilju med drugo svetovno vojno na Slovenskem.

Uradne podatke o žrtvah druge svetovne vojne na Slovenskem sicer še vedno zbira Inštitut za novejšo zgodovino. 20. oktobra 2011 mi je poslal ta dopis:

*Glede na podatkovno bazo žrtev 2. svetovne vojne (z dne 04.10.2011), je na Primorskem in v Reški pokrajini za obdobje junij 1940 – januar 1946 mogoče ugotoviti 1077 žrtev, katerih smrt so povzročile partizanske formacije v času vojne ali pa povojni vojaško-polijski organi novih komunističnih oblasti. Med njimi je 538 žrtev, ki po vojnem statusu pripadajo civilistom (vendar gre v 15 primerih za civilne žrtve, katerih smrt je povezana z vojno povezanimi nesrečami in ne z revolucionarnim nasiljem), pri 102 žrtvah pa ni mogoče ugotoviti vojnega statusa oziroma njihove udeležbe v vojni. Vse druge žrtve (437) so vojaške osebe, delujoče na omenjenem območju.*³

Veliko delo na področju pozabljenih viktimologije druge svetovne vojne na Primorskem so sicer opravile različne občinske komisije, ki so bile ustanovljene po demokratičnih spremembah leta 1990. Vprašanja morišč in grobišč so sicer od leta 1990 obravnavale vladne komisije RS z različnimi imeni. Vlada DEMOS-a je izdala odlok o grobiščih in v večini slovenskih občin so ustanovili občinske komisije, te pa so se dela različno lotile. Raziskale naj bi medvojne in povojne poboje ter dvomljive procese in poskrbele, da bi morišča oziroma grobišča

³ Inštitut za novejšo zgodovino: Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med 2. svetovno vojno in neposredno po njej, 1940–1946, Ljubljana 1997–2011, zbirka podatkov, stanje na dan 4. oktober 2011.

zaznamovali in zavarovali.⁴

Na Severnem Primorskem so bile te komisije ustanovljene v treh tedanjih občinah: Ajdovščina, Idrija, in Tolmin. Ni pa bila ustanovljena podobna komisija v tedanji občini Nova Gorica. Njihovo delo ja bilo različno uspešno, to pa lahko rečemo tudi za zagnanost njenih članov pri tem. Najdejavnejše so bile komisije sredi 90-ih let, žal pa povsod niso pisali zapisnikov ali pa so se ti izgubili oziroma je gradivo ostalo pri ustvarjalcih, torej na posameznih občinah oz. upravnih enotah in (še) ni bilo predano arhivu. Svetla izjema je komisija za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti občine Vipava, ki je bila ustanovljena novembra 1995.⁵ Njen prvi predsednik je bil Jurij Rosa, sicer zgodovinar in arhivist v Pokrajinskem arhivu v Novi Gorici. Prav on je poskrbel, da je bilo bogato arhivsko gradivo, ki je nastalo pri delu komisije, urejeno in pred kratkim predano Pokrajinskemu arhivu v Novi Gorici.⁶ Kolikor mi je uspelo ugotoviti, je to edini primer te vrste na Severnem Primorskem. Predano vipavsko gradivo je popisano, ustrezno označeno in daje odlične možnosti za raziskovanje, predvsem primerov revolucionarnega nasilja v zgornji Vipavski dolini. Večina zbranih dokumentov in pričevanj obravnava dogajanje med drugo svetovno vojno oziroma neposredno po njej, geografsko pa je omejeno na ozemlje današnje občine Vipava, posamezni dokumenti in pričevanja pa zadevajo tudi sosednje občine (Ajdovščina, Postojna, Idrija).⁷

Povojna slovenska politična emigracija je vključevala manj Primorcev v primerjavi z osrednjo Slovenijo. Zato najdemo v revijah in publikacijah, ki jih je izdajala, razmeroma malo t. i. primorskih tem.

⁴ Več o tem glej: *Poročilo o pobojih: vmesno poročilo*; Ferenc, Alič, Jamnik: *Huda jama*, str. 13–17.

⁵ Podobna komisija je bila po demokratičnih volitvah leta 1990 ustanovljena tudi v nekdanji skupni občini Ajdovščina, tja pa je do leta 1994 sodilo tudi ozemlje današnje občine Vipava. Vendar zbrano gradivo ni bilo predano ustreznemu arhivu. Prav tako ni bilo predano gradivo ajdovske občinske komisije, ki je po letu 1994 nadaljevala svoje delo.

⁶ PANG 1053, Komisija za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti občine Vipava. Delo komisije je bilo vezano na mandat občinskega sveta Občine Ajdovščina, torej so njevo delovanje potrjevali po vsakokratnih občinskih volitvah. Zadnjič je delovala v obdobju 2002–2006, kajti po konstituiranju novega občinskega sveta jeseni 2006 ni bila več potrjena in delo te komisije je počasi zamrlo.

⁷ Današnja občina Vipava je bila ponovno ustanovljena leta 1994 po reformi lokalne samouprave. Izločila se je iz skupne občine Ajdovščina.

Vendar je vse povojno obdobje ostajala zelo živa povezanost med demokratičnimi krogi v zamejstvu tako na Goriškem in Tržaškem kot tudi na avstrijskem Koroškem s slovenskimi političnimi emigranti v Argentini, Avstraliji, Kanadi, Nemčiji in ZDA. Prav v Argentini, jedru politične emigracije, je bila objavljena prva resnejša analiza revolucionarnega nasilja na Primorskem. Napisal jo je Matija Tratnik, najverjetneje pa se pod tem psevdonimom skriva prof. Anton Kacin iz Gorice.⁸ Objavljena je bila leta 1951 z naslovom »*Temna zarja na Primorskem (1940–1945)*« v Koledarju Svobodne Slovenije.

Poleg tega se je poznala lega Primorske ob državni meji z Italijo in s tem odprtost proti Zahodu. Nekdaj stoletja enotno pokrajino je sicer nova državna meja septembra 1947 razdelila na večji jugoslovanski in manjši italijanski del. Obe veliki središči, Trst in Gorica, sta ostali v Italiji. Ohranila pa so se sorodstvene, prijateljske in kulturne vezi ljudi z obeh strani meje. Čeprav je bila meja do srede 50-ih let težko prehodna, je bilo vendarle čutiti medsebojno vplivanje in občutek pripadnosti istemu zgodovinskemu prostoru. Svoje je naredila tudi dveletna zavezniška navzočnost v coni A Julijske krajine (1945–1947), ki je demokratične ideje na Primorskem, predvsem na Goriškem in v Posočju, podaljšala za dve leti – v nasprotju s preostalim delom Slovenije. V Gorici je bila dejavna slovenska demokratična organiziranost, tako je na primer izdajala tudi tednik Slovenski Primorec. Prav tam je tudi prvi zapis o žrtvah revolucije na Primorskem, zapis z naslovom »*Primorskim mučencom*«. Mišljenih je nekaj deset oseb iz celotne Primorske. V njem so sicer pomešane žrtve partizanov, večinoma pobite med vojno, nekaj pa tudi po končani vojni, in nekaj žrtv nemškega okupatorja in četnikov.⁹ Že med vojno je sicer o žrtvah revolucije pisalo časopisje, ki so ga večinoma urejali t. i. primorski domobranci oz. pripadniki Slovenskega narodnega varnostnega zbora.¹⁰

Župnijski kroniki, pravzaprav gre za dnevnik, ki podrobno opisujeta krvavo medvojno dogajanje v Vipavski dolini, sta pisala vsaj dva duhovnika,

Alojzij Novak v Črničah¹¹ in dr. Rudolf Klinec v Velikih Žabljah.¹² Oba sta konec aprila 1945 zapustila Vipavsko dolino in do smrti živela v Gorici. Kroniki sta bili objavljeni po njuni smrti.

Izmed zapisov o medvojnih krvavih dogodkih na Primorskem je morda še najzanimivejši *Statistični pregled*, ki ga je pripravil *Občinski ljudski odbor Tolmin*. Ta seznam vključuje vse žrtve, ne glede na vzrok smrti in povzročitelja. V zvezi s poimenovanjem občinskega organa smemo sklepati, da je seznam nastal najverjetneje sredi 50-ih let preteklega stoletja. Gre za zvezek št. II, pravzaprav broširano knjigo, naključno najdeno pred nekaj leti pri obnovi hiše v Tolminu. Original danes hrani g. Ivan Božič iz Tolmina, nekdanji poslanec državnega zbora Republike Slovenije. Ker se nanaša le na del tedanje občine Tolmin, ki je do reforme lokalne samouprave leta 1994 vključevala tudi danes samostojni občini Bovec in Kobarid, smemo upravičeno domnevati, da sta obstajala podobna statistična pregleda v dveh ločenih zvezkih tudi za Bovško in Kobarško občino. Žal njuno nahajališče danes ni znano. Kaže, da to ni bil prvi tak seznam, saj najdemo na četrti strani, na koncu skupnega popisa žrtv, pomenljiv zapis: »*Opomba: Gornji pregled je številčno precej višji od onega objavljenega v lanskem statističnem pregledu, ker takrat niso bili zajeti umrli pripadniki raznih sovražnih formacij in italijanske vojske ter justificirano od NOV.*« Ampak to še ni vse. Poleg tiskanih črk na seznamu so tudi na roko s svinčnikom pripisane dodatne številke. Gre za število v rubriki »*Umrli in padli*« in podrubriki »*justificirani od NOB*«. Tudi tokrat so številke precej višje glede na natipkani seznam. Po uradnih popravljenih in dopoljenih podatkih občinskih organov občine Tolmin pred letom 1958 so med drugo svetovno vojno v tej občini skupaj umrli 903 ljudje, od teh jih je bilo 209 »*justificirani od NOB*«. ¹³

Dodatna vrednost je opisana v nadaljevanju, kjer je po abecednem redu navedenih vseh sedemdeset naselij, ki so danes večinoma v mejah današnje občine Tolmin. Tu najdemo štiri rubrike: ime in priimek umrlega, hišno številko njegovega prebivališča, letnico in kraj smrti ter vzrok smrti. Sicer so sezname žrtv le del statistike.

Danes lahko žal le ugibamo, ali so podobni sezname obstajali tudi za preostale občine v Sloveniji, kdo je sodeloval pri nastajanju in čemu so bili namenjeni.

⁸ Anton Kacin (1901–1984), šolnik in kulturni delavec, ožji sodelavec dr. Janka Kralja v krščansko-socialnem gibanju na Goriškem; v letih 1944/45 je poučeval na slovenski gimnaziji v Gorici.

⁹ *Slovenski Primorec*, št. 44, 3. november 1948, naslovnica.

¹⁰ *Goriški list* (maj 1944–april 1945), *Tolminski glas* (julij 1944–april 1945), *Mi gremo naprej* (junij 1944–april 1945), *Idričan* (februar 1944–april 1945), *Vipavec* (februar–april 1945), *Glas izpod Krna* (avgust 1944–februar 1945), *Goriški stražar* (november 1944–februar 1945), *Straža ob Jadranu* (marec 1944–marec 1945).

¹¹ Novak: *Črniška kronika*.

¹² Klinec: *Dnevniški zapisi (1943–1945)*.

¹³ *Statistični pregled*, ki ga je pripravil *Občinski ljudski odbor Tolmin*, zvezek II.

Matija Tratnik

TEMNA ZARJA NA PRIMORSKEM

(1940 — 1945)

Dne 10. junija 1940. je Mussolini z balkona palače Venezia oznanil Italiji in svetu, da je prišel čas, ko bo tudi Italija stopila v vojno. Isti dan je zunanji minister Ciano izročil vojno napoved francoskemu in angleškemu poslanku. Velikanska večina italijanskega naroda je navdušeno pozdravila ta korak, saj je upala, da bo vojna zaradi nemških zmag kratka, plen pa obilen. V Slovincih, ki so takrat stekali pod butaro in sekuro, pa se je kljub vsemu nasprotnemu videzu vzbudil up, da je končno morda vendarle nastopil težko pričakovani trenutek narodnega osvobojenja. V nemško in italijansko zmago ni verjel nihče. Italijanske vojaške sposobnosti je namreč skoraj vsak poznal iz lastnega opazovanja, za Nemce pa smo vedeli, da jih bodo zavezniki prej ali slej gotovo zdrobili.

Da so primorski Slovenci v vojni videli edino rešitev izpod neznosnega jarma, za to je bilo razlogov več kot dovolj. Nad 20 letno trpljenje pod trdo peto fašističnih legionarjev je po objektivni strani splošno znano. Na kratko se da izraziti v sledečih ugotovitvah: Slovenci smo bili brezpravni; režim nam ni dajal nobenih, niti najbolj osnovnih pravic; celo pisani zakon so izkrivili¹⁾; uničili so nam cvetoče osnovno in srednje šolstvo; iz slovenskih otrok so hoteli napraviti janičarje ali pa analfabete; časopisje so zatrli; prepovedali so tisk vseh knjig, tudi molitvenikov²⁾ in evangelija³⁾; prosvetne organizacije pomeandrane; "Narodni dom" v Trstu požgan 13. julija 1920, torej še pred nastopom fašizma;

1) Glavni državni tožilec v Trstu ekse. Mandruzzato je dne 19. januarja 1931 ob otvoritvi juridičnega leta izrečno izjavil, da so zakone "ekstenzivno razlagali" (interpretazione alquanto estensiva) — Popolo di Trieste 20. januarja 1931).

2) "Blagovest", Kristusovo življenje podano z evangeljskimi besedami; II. del zaplujen 13. decembra 1940.

3) "Angelček", molitvenik za otroke, zaplujen 12. septembra 1934.

enako drugi "Narodni domovi" (Sv. Ivan, Pulj, Pazin itd.); tiskarne v Gorici in Trstu večkrat demolirane; gospodarske ustanove razpuščene in njih premoženje zapravljeno ali pa izročeno italijanskim zadrugam ali bankam; davki sorazmerno višji kot v rodovitnih ravninah severne Italije; dostop v vsako, tuči najnižjo državno službo onemogočen vsakemu značajnemu Slovincu, ki ni hotel zatajiti svojega naroda; nešteto Slovencev po ječah in v konfinu na otokih; posebno sodišče za varstvo države je imelo svoje najznamenitejše procese baš v Trstu (september 1930 in december 1941); izreklo je in dalo izvršiti več smrtnih obsodb in naložilo je več tisoč let ječe samo med Slovenci. Vse te krivice so trpeli ljudje z nenavadno visoko razvito narodno zavestjo in velikim veseljem do življenja in dela.

Tudi po subjektivni strani je bilo veliko nakopičenega gneva. Skoraj vsak posameznik je bil zagrenjen iz čisto osebnih notranjih razlogov. Vsakdo je prej ali slej prišel v neprijeten stik z zastopniki oblasti in režima. Tudi najnižji državni uslužbenec, vrtar ali pometač te je gledal zviška v zavesti svoje nedosegljive kulturne superiornosti; za orožnike si bil sumljiv in so stalno oprezovali za tabo; črna milica pa si je sploh zastavila nalogo, da ubogi slovenski pari vsak dan sproti dokaže, da nima nobene pravice. Takšen je bil položaj pred vojno. Med vojno se je samo poslabšal.

O kakem javnem političnem delu ni bilo govora že od l. 1928, ko so zatrli najvažnejše politične liste "Goriško stražo" in "Edinost". Politične organizacije pa so bile itak že prej prepovedane. Samo podtalno je bilo še mogoče ohranjati narodno zavest in vedno vžigati upanje na končno odrešitev. Podtalne organizacije so imele vse tri takratne politične struje (katoličani, liberalci in komunisti).

L. 1942 se je na Primorskem pojavil nov politični činitelj: Osvobodilna fronta. Teren je bil silno ugoden, če človek ni gledal na veliksanske človeške in gospodarske žrtve, zaradi katerih bi narod lahko izkrvavel. O. F. je po-

Pravi preporod oziroma pravico javnosti so tovrstna raziskovanja dobila ob demokratičnih reformah v Sloveniji leta 1990. Sicer so se že ob koncu 80-ih let prejšnjega stoletja pojavljali posamezni zapisi tudi o primorskih žrtvah revolucije v revijah Mladina, Demokracija, Tribuna, potem tudi v Družini in še kje. Počasi, a zelo sramežljivo, so začeli objavljati posamezne zapise tudi lokalni zborniki. Še starejše so bile tovrstne objave v italijanskem tisku, a so imele večkrat tudi političen in ideološki vzgib. Pri tem je bil v ospredju tržaški Il Piccolo, med publicisti pa bi izpostavil Marca Pirino (1943–2011). Večkrat so objavili takšne in drugačne sezname umorjenih na Primorskem oz. v tedanji Julijski krajini. Na strokovnem področju pomeni veliko opravljeno delo izdaja petih knjig s skupnim naslovom »Padli, pogrešani in civilne žrtve iz občin dežele Furlanije Julijske krajine med drugo svetovno vojno«, ki jih je pripravil Furlanski inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja (Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione) iz Vidma.¹⁴

Po zamenjavi političnega sistema pa so to problematiko začeli raziskovati in o njej pisati tudi na Primorskem. Zdelo se je, da so dolgoletno zanikanje, pozabljenost in ignoranca uradne stroke končno pozabljeni. Revolucionarno nasilje in žalostne zgodbe posameznih žrtev so za krajši čas stopili v sprednje vrste, govor je bil o spravi, začeli so nastajati takšni in drugačni sezname pobitih med drugo svetovno vojno. Svoje so prispevali predvsem posamezniki, največkrat »nezgodovinarji«, ki so bili sorodstveno povezani s pobitimi med vojno.¹⁵

Veliko delo pri odstiranju preteklosti je opravila revija Zaveza, ki jo izdaja društvo Nova slovenska zaveza iz Ljubljane. Žal ji še danes pogosto očitajo, da je to »domobranski« izdelek, uvožen iz Kranjske. Tudi farnih spominskih plošč oz. spomenikov žrtvam komunistične revolucije, ki jih je spodbujala Nova slovenska zaveza, je na Primorskem bolj malo.¹⁶

Toda že v prvih številkah revije Zaveza, ki sicer redno izhaja od poletja 1991, tako da jih je do danes izšlo že več kot osemdeset, se je pokazala tudi t. i. primorska navzočnost. Za to sta v glavnem skrbela danes žal že pokojna dr. Tine Velikonja (1929–2010) in duhovnik Jožko Kragelj (1919–2010) s publicističnimi zapisi o posameznih traagičnih življenjskih usodah. V ospredju je bil dr. Velikonja, sin Narteta Velikonja, primorskega emigranta v Ljubljani, kulturnega delavca in povojne žrtve komunističnega sodnega umora. Zdi se, da so prav to ter tudi vključenost v domobranske enote in osebno doživeta kalvarija na Teharjah vplivali na njegovo nizanje primorskih medvojnih zgodb.¹⁷ Duhovnik Kragelj, po rodu iz župnije Sv. Lucija (Most na Soči), sicer tudi publicist in kulturni delavec, je bil po vojni obsojen na smrt z ustrelitvijo, kasneje pa pomiloščen in je več kot sedem let preživel v zaporih Titove Jugoslavije. Svoje zgodbe o medvojni revoluciji na Primorskem je v glavnem objavljala v reviji Zaveza.¹⁸ Poleg tega je leta 2003 v samozaložbi izdal tudi knjižico »Pobitim v spomin«, ki govori o primorskih žrtvah komunističnega nasilja. Pri odstiranju primorske preteklosti izpostavljam še enega duhovnika, Antona Pusta, lazarista, ki je del svojega službenega časa preživel na Mirenskem Gradu in predvsem v samozaložbi objavlja tudi primorske žalostne zgodbe.¹⁹

S Primorsko se ukvarja tudi novinar, zgodovinar in publicist Ivo Žajdela. Svoje članke objavlja predvsem v časopisu Družina in reviji Demokracija. Prav on je zaslužen za pripravo in dopolnjevanje spletnih strani, na katerih je veliko prispevkov in člankov, ki govorijo tudi o revolucionarnem

¹⁴ *Caduti, dispersi e vittime civili*. Za današnje slovensko ozemlje prideta najbolj v pošteveh III. in IV. zvezek.

¹⁵ Nekaj naslovov: Kosovel, Alojz: *Zločin brez kazni*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003; dr. Srebot Rejec, Tatjana: *Partija in tigrovi: medvojnina in povojna usoda nekaterih vodilnih tigrovcev*. Ljubljana: Slovenska matica, 2006; Vidrih, Silvan: Mladenič, pozabi, to je bila revolucija! V: *Zaveza* (2004), št. 54.

¹⁶ Spomeniki, ki negujejo spomin na žrtve revolucije na Primorskem: Log pri Vipavi, Črni Vrh nad Idrijo, Lajše nad Cerknim, Kanalski Lom, Col, Podkraj. Za Primorsko izjemen je napis šestnajstim žrtvam na pokopališču v Podkrajju: »Po koncu vojne izdanim in pomorjenim slovenskim domobrancem in drugim medvojnim in povojnim žrtvam državljanske vojne na protikomunistični strani.«

¹⁷ Nekaj naslovov: *Človek za vse čase* (Zaveza, št. 8, 1993); *Anatomija nekega zločina* (Zaveza, št. 16, 1995); *Grob v Črnem Vrhu* (Zaveza, št. 28, 1998); *Smrt kraljevega adjutanta* (Zaveza, št. 29, 1998); *Moja pot je za Mijo v Čedad* (Zaveza, št. 30, 1998); *Fojbe v Trnovskem gozdu* (Zaveza, št. 33, 1999); *Polja smrti v Gorenji Trebuši* (Zaveza, št. 39, 2000); *Pade Črni Vrh nad Idrijo* (Zaveza, št. 40, 2001); *Primorska in revolucija* (Zaveza, št. 54, št. 3, 2004).

¹⁸ Nekaj naslovov: *Umori na Vipavskem* (Zaveza, št. 8, 1993); *Ciril Lisjak iz Saksida pri Dornberku* (Zaveza, št. 24, 1997); *Umor na Kobariškem* (Zaveza, št. 14, 1994); *Enotnost slovenskega prostora v luči revolucije – Goriška in Tolminska* (Zaveza, št. 40, 2001).

¹⁹ Pust: *Lajše, kraj trpljenja in molitve*. Koper: Škofijski ordinariat, 2004; Pust: *Vera Lestan: njene pesmi, njena doba, njena smrt*. Miren pri Gorici: Župnija Miren, 1996; Pust: *S Kristusom na Tabor in na Kalvarijo: Emil Kete*. Ljubljana: Samozaložba, 2011. Poleg tega je sodeloval (kot pisec in urednik) tudi pri zborniku *Palme mučeništva: ubiti in pomorjeni slovenski duhovniki, redovniki in bogoslovci in nekateri verni laiki* (zbrali in uredili Anton Pust, Zdravko Reven in Božidar Slapšak). Celje: Mohorjeva družba, 1995.

nasilju na Primorskem. Spletno stran sicer vzdržuje Študijski center za narodno spravo iz Ljubljane.²⁰

Izmed poklicnih zgodovinarjev bi izpostavil mag. Tadejo Tominšek Čehulič, zaposleno na Inštitutu za novejšo zgodovino (INZ) v Ljubljani, kjer se posveča predvsem raziskovanju žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem. Svoje posebno zanimanje za Primorsko je pokazala v magistrski nalogi z naslovom »Struktura žrtev na Primorskem med drugo svetovno vojno«. Obdelala je tudi tukaj obravnavano temo, in sicer z naslovom »Primorci in revolucija ter kolaboracija«. Tudi dr. Boris Mlakar z INZ, doma iz Cerknega, je tako rekoč ves svoj raziskovalni opus posvetil protipartizanski strani. Raziskavo komunistične revolucije na Primorskem je posebej zaznamoval z obravnavo poboja nedolžne petnajsterice zaradi dogodkov v Cerknem pozimi 1944, ki je dokončno zaostрил partizansko nasilje tudi na zahodu Slovenije.²¹

Tudi na Študijskem centru za narodno spravo v Ljubljani se ukvarjamo s preučevanjem žrtev revolucije med drugo svetovno vojno. Avtor tega prispevka še posebej raziskuje dogajanje na Primorskem, pred kratkim je izšlo delo »Revolucionarno nasilje na Primorskem 1941–1945« s poudarkom na žrtvah iz Goriške in Vipavske.

Izpostavimo še dve slovenski zgodovinki, ki sta se ukvarjali s poboji ob koncu druge svetovne vojne na Primorskem in takoj po njej oziroma s t. i. fojbami. To sta dr. Nevenka Troha z INZ, ki je raziskovala predvsem razmere na Tržaškem, in Nataša Nemeč iz Goriškega muzeja, ki je obdelovala predvsem Goriško.²²

V zamejstvu je revolucionarno nasilje na Primorskem raziskoval tržaški časnikar in publicist Ivo Jevnikar. Posebej je dragocen njegov prispevek k poznavanju usode t. i. primorskih padalcev, slovenskih vojakov v zavezniških uniformah. To so bili primorski rodoljubi, ki so se v Afriki kot italijanski vojni ujetniki pridružili zavezniškim enotam. Za dvanajstimi izmed njih so se proti koncu, večinoma pa po končani vojni, izgubile sledi v nepojasnjenih okoliščinah. Najverjetneje jih je umo-

rila OZNA, postali so žrtve revolucionarnega nasilja. Ubiti so bili brez jasnih dokazov, vloženi obtožnic in brez sojenja in še danes ni znano, kje ležijo njihovi posmrtni ostanki. Svoje članke s to tematiko je Jevnikar objavljaval predvsem v tržaški reviji Mladika.

Seveda ta kratki pregled še zdaleč ni popoln. Čaka na dopolnitev, kot nanjo čakajo tudi zgodbe posameznikov, žrtev revolucije na Primorskem. Priložnosti vidim tudi v pristopu mlajše generacije, predvsem študentov, kajti možnosti za študij zgodovine, tudi na Primorskem, je več, kot jih je bilo včasih.

Viri in literatura

Viri

Statistični pregled, Občinski ljudski odbor Tolmin, zvezek II.

PANG 1053, Komisij za raziskavo povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih nepravilnosti občine Vipava.

Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med 2. svetovno vojno in neposredno po njej, 1940–1946. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 1997–2011, zbirka podatkov.

Časopisi

Slovenski Primorec

Goriški list

Tolminski glas

Mi gremo naprej

Idrijčan

Vipavec

Glas izpod Krna

Goriški stražar

Straža ob Jadranu

Zaveza

Splet

<http://www2.scnr.si/>

Literatura

Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. III. zvezek. Videm/Udine: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1990.

²⁰ Več na spletni strani: <http://www2.scnr.si/>

²¹ Mlakar: *Tragedija v Cerknem pozimi 1944*, str. 113–155.

²² Leta 2006 je zgodovinka Nataša Nemeč del zbranega gradiva o žrtvah nasilja ob koncu druge svetovne vojne na Goriškem predala Ministrstvu za zunanje zadeve RS, slednje je z izsledki seznanilo tudi italijansko stran. V letih raziskovanja je Nemčeva uspela zbrati zavidanja vredno zbirko podatkov o usodi izginulih. Prav predaja tega gradiva in odmevi v javnosti so pripeljali do čudnih in nikoli pojasnjenih odločitev, ko je avtorica izgubila službo v Goriškem muzeju. Po uspešni tožbi proti delodajalcu jo je dobila nazaj.

Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. IV. zvezek. Videm/Udine: Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1991.

Ferenc, Mitja; Alić, Mehmedalija; Jamnik, Pavel: *Huda jama. Skrito za enajstimi pregradami*. Ljubljana: Založba Družina, 2011.

Klinec, Rudolf: *Dnevniški zapisi 1943–1945* (ur. Peter Černic in Renato Podbersič). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2010.

Mlakar, Boris: *Tragedija v Cerknem pozimi 1944*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 2000.

Novak, Alojzij: *Črniška kronika*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1992.

Poročilo o pobjah: vmesno poročilo o raziskovanju povojnih množičnih pobjev Preiskovalne komisije Državnega zbora Republike Slovenije o raziskovanju povojnih množičnih pobjev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti, ki jo je vodil dr. Jože Pučnik (ur. Mateja Jančar in Jernej Letnar Černič). Ljubljana: Inštitut dr. Jožeta Pučnika, 2010.

Tratnik, Matija: *Temna zarja na Primorskem (1940–1945)*. V: *Koledar Svobodne Slovenije*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1951.

Zavadlav, Zdenko: *Partizani, obveščevalci, jetniki – iz dosjeja Zavadlav 1944–1994*. Ljubljana: Horvat M&M, 1996.

Zavadlav, Zdenko: *Pisma iz zga odra*. Ljubljana: Samozaložba, 2002.

Žigon, Ivan: *Življenjski izživi*. Ljubljana: Samozaložba, 1994.

Zusammenfassung

BEITRAG ZUR PROBLEMATIK DER ERFORSCHUNG REVOLUTIONÄRER GEWALT IN PRIMORSKA

Die politischen und militärischen Verhältnisse waren für eine Revolution während des Zweiten Weltkriegs im slowenischen Küstenland Primorska im Vergleich mit den übrigen Regionen Sloweniens spezifisch, da der lange dauernde italienische faschistische Druck bewirkte, dass die Mehrheit der Bevölkerung von Primorska die Partisanenbewegung als Ausdruck des großen nationalen Wunsches nach Befreiung aufnahm.

Der Beitrag orientiert sich im geografischen Sinn vor allem auf den breiteren Raum von Görz, der heute meist als nördliches Primorska bezeichnet wird. Dieser Teil des slowenischen ethnischen Gebiets, der nach dem Ersten Weltkrieg an Italien angegliedert wurde, ist dabei interessant sowohl aufgrund des staatlich-rechtlichen Rahmens, der an-

ders als im übrigen Slowenien war, als auch aufgrund der durch die faschistische Vertreibung und systematische Assimilierung bedingten besonderen historischen Entwicklung. Da dieses Gebiet auch völkerrechtlich Teil des italienischen Staates war, unterblieb in Primorska bis zur Kapitulation Italiens die Bildung bewaffneter Einheiten einer gegen die Partisanen gerichteten Bewegung.

In Bezug auf die Opfer der kommunistischen Revolution in Primorska während des Zweiten Weltkriegs ist es noch verfrüht, über genaue bzw. endgültige Zahlen zu sprechen, der momentane Forschungsstand zeigt jedoch, dass ihre Zahl in die Hunderte geht. Die Gräber sind in ganz Primorska verstreut, im Raum Görz gibt es viele Opfer, die in (nicht gekennzeichneten) Gräbern in der Umgebung von Gorenja Trebuša liegen, wo die OZNA für die Machtbefugnisse des IX. Korps ihren Sitz hatte, und in der Umgebung von Renče, wo die Organe der Geheimdienste VOS und OZNA für den Raum Görz tätig waren. Viele Opfer liegen auch in den Goriška Brda und in der Vipavska dolina, insbesondere zwischen Velike Žablje und Brje sowie in der Umgebung des Dorfes Stomaž.

Über diese Zeit existieren einige Aussagen, von den Tätern hat der verstorbene Zdenko Zavadlav, bis August 1944 einer der leitenden Männer des VOS im Raum Görz, bei weitem am meisten geschrieben und offen das Wort ergriffen. Große Arbeit auf dem Gebiet der vergessenen Viktimologie des Zweiten Weltkriegs haben in Primorska sonst verschiedene Gemeindekommissionen geleistet, die nach den demokratischen Veränderungen im Jahr 1990 gegründet worden sind.

Die slowenische politische Emigration der Nachkriegszeit schloss im Vergleich zu Zentral-Slowenien weniger Einwohner von Primorska ein. Deshalb sind in den in der Emigration herausgegebenen Zeitschriften und Publikationen verhältnismäßig wenige Themen zu Primorska zu finden. Jedoch blieb die Verbundenheit zwischen den demokratischen Kreisen im Grenzland, sowohl im Raum Görz und Triest als auch in Kärnten, mit den slowenischen politischen Emigranten in Argentinien, Australien, Kanada, Deutschland und den USA über die gesamte Nachkriegszeit sehr lebendig. In Argentinien, dem Kern der politischen Emigration, wurde die erste seriösere Analyse revolutionärer Gewalt in Primorska veröffentlicht. Sie stammt von Matija Tratnik; unter diesem Pseudonym verbirgt sich höchstwahrscheinlich Prof. Anton Kacin aus Görz. Sie wurde 1951 unter dem Titel »Dunkle Rote in Primorska (1940–1945)« im Kalender des Freien Slowenien veröffentlicht.